

*Irena Jaros**

RÓŻNE OBLICZA TAUTOLOGII SŁOWOTWÓRCZEJ W POLSKICH GWARACH

VARIOUS FORMS OF DERIVATIONAL TAUTOLOGY IN POLISH DIALECTS

The subject of this article is a derivational tautology of nouns and adjectives in the Polish dialects and its causes.

Keywords: dialectology, word formation, tautological derivatives, noun, adjective

Słowa kluczowe: dialektologia, słowotwórstwo, derywaty tautologiczne, rzeczownik, przymiotnik

Odmianami polskiego języka etnicznego czy ogólnonarodowego, określanymi jako terytorialne, są dialekty i gwary, występujące na ograniczonym terenie polskiego obszaru etniczno-językowego, ukształtowane w toku rozwoju języka, których systemy charakteryzują się określonymi zespołami cech językowych [Dejna, 1998]. Geneza polskich dialektów ma związek z procesami osadniczymi przedhistorycznych plemion, warunkami fizjograficznymi, politycznymi i kulturowymi. Ich rozwój przez wiele wieków toczył się – w pewnym sensie – obok polszczyzny ogólnej. Ewolucja poszczególnych elementów systemów gwarowych następowała wolniej w stosunku do ogólnego wariantu języka, dając często rezultaty odmienne od niego i od innych gwar oraz ich ugrupowań. Pogłębiające się zróżnicowanie w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym

* Zakład Dialektologii Polskiej i Logopedii, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: irena.jaros@uni.lodz.pl

pozwoili określić dla poszczególnych dialektów zbiory charakteryzujcych je innowacji gramatycznych (fonetycznych, morfologicznych) i leksykalnych, ustalonych w rónnych epokach historycznych [zob. Dejna, 1994], stojcych w opozycji do cech innodialektalnych i cech języka ogólnego.

Narastajcy od połowy XX wieku wpływ języka ogólnopolskiego, uwarunkowany zmianami zachodzcyymi na polskiej wsi o charakterze ekstralingwistycznym, głównie społecznymi, zwiżanymi między innymi z powszechnym dostępm do oświaty i wpływem mediów, spowodował powolny proces niwelowania zwłaszcza gramatycznych cech gwarowych i zastępowania ich elementami polszczyzny standardowej. Zmianom podlegało również słownictwo, które stanowi przedmiot badań słowotwórczych. Konsekwencją tych przemian jest bogactwo leksyki gwarowej, wynikajce zarówno z wewnętrznego zróżnicowania gwar i dialektów, jak i wpływu polszczyzny ogólnej, zaznaczajcego się na rónnych etapach ich rozwoju. Obok derywatów o proveniencji gwarowej, powstałych w dużej mierze w przeszłości, funkcjonuje w nich słownictwo motywowane, rejestrowane przez leksykony języka ogólnego, wchodzce z nimi w relacje synonimii słowotwórczej. Jej szczególnym przypadkiem jest zjawisko tautologii słowotwórczej, ujawniajce się na poziomie struktury derywatów. Problem ten, uznawany w opisach słowotwórczych polszczyzny ogólnej za marginalny [Puzyńska, 1978, s. 94], ściśle wiże się z funkcją formantu w wyrazie motywowanym. Obok jego podstawowej – strukturalnej funkcji, odnoszcej się do wszystkich aktów kreacji nowych wyrazów – w ujęciach strukturalistycznych zwykło się wskazywać jeszcze dwie funkcje: semantyczną oraz syntaktyczną, które decydowały o wyodrębnieniu derywatów mutacyjnych, modyfikacyjnych i transpozycyjnych. Formacje, w których formant pełnił jedynie funkcję strukturalną, zaliczone zostały do grupy derywatów tautologicznych, inaczej tożsamościowych, w których formanty „przekształcają podstawy w derywaty bez zmiany znaczenia i funkcji składniowej (por. *strona* – *stronica*)” [GWJP, s. 375]. Brak zmian o charakterze semantycznym wynika z parafrazy równej podstawie słowotwórczej, zaś wspólna funkcja składniowa decyduje o tożsamości części mowy. Inna cecha derywatów tautologicznych, wskazana przez Renatę Grzegorzczukową i Jadwigę Puzyńską [1979, s. 48], polegajca na ich większej w stosunku do podstaw złożoności formalnej, została zanegowana między innymi przez Iwonę Kaproń-Charzyńską [2007, s. 228] i Tomasza Kurdyłę [2002, s. 181], którzy zwrócili uwagę na możliwość interpretowania jako formacji tożsamościowych derywatów rzeczownikowych z formantami ujemnymi, np. *anarchia* obok *anarchizm*, *ekonomia* obok *ekonomika* [Kaproń-Charzyńska, 2005, s. 92], *matma* obok *matematyka*, *czwóra* obok *czwórka* [Kurdyła, 2002, s. 180].

W ostatnich kilkunastu latach problem tautologii słowotwórczej był przedmiotem dyskusji w opracowaniach z zakresu polskiego słowotwórstwa synchronicznego z uwagi na upowszechnienie się pojęcia pragmatycznej funkcji formantu, uwarunkowanej stylistycznie [zob. Nagórko, 2003, s. 225; Kaproń-Charzyńska, 2011; 2014; Kurdyła, 2015], w której określeniu ważną rolę odgrywa sytuacja i typ relacji społecznej między nadawcą i odbiorcą [Nagórko, 2003, s. 222–225]. Wypowiedzi językoznawców oparte na analizie derywatów uznawanych za tautologiczne, na przykład uwzględniającej ich kolokację leksykalną i konsytuację doprowadziły do powątpiewania w sens ich wyodrębniania w klasie wyrazów motywowanych [Michalewski, 2001; Nagórko, 2004, s. 8; Kaproń-Charzyńska, 2007, s. 232] lub wniosku o ich węższym zakresie, obejmującym derywaty należące do tej samej odmiany/stylu „o takiej samej jak ich podstawy charakterystyce semantycznej, pragmatycznej i kolokacyjnej” [Kurdyła, 2011, s. 89]. Znamienna jest tu wypowiedź I. Kaproń-Charzyńskiej, „że wyodrębnienie derywatów tautologicznych w klasyfikacji derywatów jest efektem pewnego etapu badań nad leksemami motywowanymi, etapu, w którym nie dostrzega się pragmatycznych a zwłaszcza stylistycznych funkcji formantów” [2007, s. 232]. T. Kurdyła [2011, s. 90], uwzględniając współczesną sytuację ludowych odmian polszczyzny, zwrócił uwagę na zmiany w zakresie pojmowania przez ich użytkowników derywatów synonimicznych wobec ich podstaw. Współcześnie leksemy motywowane, jeśli nie są zgodne z normą polszczyzny ogólnej, odczytywane są, jego zdaniem, albo jako gwaryzmy, albo archaizmy, a więc posiadają wartość stylistyczną, co ma wpływ na zmniejszanie się liczby derywatów, które można uznać za tożsamościowe.

W odróżnieniu od współczesnego języka polskiego derywaty tautologiczne w dużej liczbie charakteryzowały polszczyznę minionych wieków. Krystyna Kleszczowa, opisując staropolskie kategorie słowotwórcze rzeczowników [1998, s. 37], doliczyła się około 500 derywatów synonimicznych względem podstawy słowotwórczej¹. Największą liczbę wśród nich stanowiły formacje tworzone za pomocą formantów *-ec*, *-ek*, *-ica*, *-ka*, np. *zagoniec* obok *zagon*, *kozubek* obok *kozub*, *osesek* obok *oses*, *paniczek* obok *panicz*, *duszyca* obok *dusza*, *grzędka* ‘drażek’ obok *grzęda* [Kleszczowa, 1998, s. 44, 49, 106, 126], które we współczesnej polszczyźnie mogą posiadać znaczenie neutralne, np. *osesek* lub deminutywne, np. *paniczek* [por. Pastuchowa, 1994, s. 81–83; 2007, s. 127; Kaszewski, 2015]. Autorka *Staropolskich kategorii słowotwórczych i ich*

¹ Problem derywatów tautologicznych został zauważony także w opracowaniach poświęconych staropolskim czasownikom [zob. Janowska, 2003; Janowska, Pastuchowa, 2005].

perspektywicznej ewolucji [Kleszczowa, 1998] dokonała także próby wskazania przyczyn nadmiarowego tworzenia derywatów synonimicznych wobec ich podstaw, które w dużej mierze odnieść można także do materiału gwarowego.

Konstatacje językoznawców, dotyczące statusu derywatów tautologicznych w systemie słowotwórczym polszczyzny, stały się tłem dla omówienia zagadnienia ich funkcjonowania w ludowych odmianach języka, w których derywaty o funkcji strukturalnej były i są wskazywane dość często w odniesieniu do różnych kategorii części mowy [zob. Pomianowska, 1963; Chludzińska-Świątecka, 1956, s. 25–26; 1972; Cyran, 1977; Ejsmunt-Wieczorek, 2011, s. 137–140; 2016]. Celem wypowiedzi jest ukazanie zagadnienia tautologii słowotwórczej w gwarach z uwzględnieniem różnych przyczyn tego zjawiska o charakterze gramatycznym (słowotwórczych i fleksyjnych), związanych z kształtowaniem się funkcji semantycznej poszczególnych formantów, ich produktywnością oraz wpływem na wyrazistość kategoriałną derywatów. Ponieważ obserwacja zmian w pojmowaniu przez użytkowników gwar prymarnych derywatów tautologicznych wynika między innymi z określenia ich aktualnej przynależności do różnych rejestrów stylowych (np. gwara – język ogólnopolski, archaizm – ekwiwalent współczesny) [zob. Kurdyła, 2011] i wymaga szczegółowych badań w zakresie ich wartościowania przez użytkowników gwary, zagadnienie to zostanie omówione w minimalnym zakresie, na który pozwala analizowany materiał.

Przykłady egzemplifikujące prezentowany problem to rzeczownikowe i przymiotnikowe formacje słowotwórcze, funkcjonujące w gwarach Polski centralnej, w granicach województwa łódzkiego, należące do różnych kategorii semantycznych, pozyskane z publikowanych źródeł leksykograficznych, to znaczy: *Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* Karola Dejny [SL²], *Słownika gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka [Szym], opracowań monograficznych [Krupska-Perek, 1988; Jaros, 2009], kartoteki tak zwanego wielkiego *Atlasu gwar polskich* [KAGP³], a także z danych zgromadzonych przez pracowników i doktorantów

² Cytowany materiał pochodzi z punktów: 1, 1B, 1G, 2, 6, 6T, 10, 10M, 15, 15L, 15T, 19, 19J, 20J, 24, 24S, 28, 28D, 42B, 71, 72, 72D, 73, 74, 75, 75a, 76, 77, 78, 78a, 79, 80, 80a, 81, 82, 82a, 83, 83B, 84, 85, 86, 87, 87S, 88, 88a, 89, 90, 90P, 91, 92, 93, 93C, 96, 97, 98, 98S, 99, 100, 104, 114, 117, 121, zob. SL.

³ Są to punkty: 330: Bylice, gm. Grzegorzew, 331: Nowe, gm. Krośniewice, 335: Teofilki, gm. Grabów, 336: Pęcławice, gm. Piątek, 339: Spycymierz, gm. Uniejów, 340: Mętlew, gm. Góra św. Małgorzaty, 343: Tokary, gm. Kawęczyn, 345: Łagiewniki Nowe, gm. Zgierz, 348: Grabina, gm. Zadzim, 349: Kazimierz, gm. Lutomiersk, 352: Wąglczew, gm. Wróblew, 353: Gajewniki,

Katedry Dialektologii Polskiej UŁ w latach 2005–2007 podczas eksploracji terenowej w kilku wsiach⁴ omawianego terenu. Są to materiały gromadzone od połowy wieku XX do początków wieku XXI od informatorów urodzonych od końca XIX do lat trzydziestych wieku XX, którzy na co dzień posługiwali się gwarą, w niewielkim stopniu naznaczoną polszczyzną ogólną. Przy klasyfikowaniu leksemów motywowanych do grupy derywatów synonimicznych wobec podstaw brano pod uwagę zgodność semantyki wyrazu pochodnego ze znaczeniem wyrazu podstawowego i kolokacji leksykalnej wyrażonej w kontekście, a także jedność czasową funkcjonowania w gwarach, co było możliwe dzięki obserwacji par derywatów tożsamościowych dokładnie zlokalizowanych, pochodzących z tych samych źródeł.

Jedną z przyczyn tworzenia rzeczownikowych formacji synonimicznych wobec ich podstaw jest chęć wzmocnienia ich słowotwórczego znaczenia kategoriałnego ściśle związanego z semantyką leksykalną. W wyniku przyłączenia do podstaw sufiksów, które w sposób bardziej wyraźny wskazywałyby na znaczenie realne desygnatu powstały takie pary derywatów tautologicznych, jak np. *bartnia* obok *barć* ‘wydrążona w celach hodowli pszczół komora wewnątrz pnia drzewa’ (Chy)⁵, *chlewnia* obok *chlew* ‘pomieszczenie dla świń’ (SL), *browarnia* obok *browar* (SL), *gumnisko* obok *gumno* ‘część podwórza koło stodoły’ (SL), *kolnisko* obok *kolnia* ‘miejsce na podwórku do rąbania drzewa’ (SL), *trzęsawisko* obok *trzęsawa* ‘podmokły, bagnisty grunt’ (SL), *sapisko* obok *sap* ‘podmokły, bagnisty grunt’ (SL), *dzielnik* obok *dział* ‘ziemia przypadła z po-

gm. Zduńska Wola, 354: Prawda, gm. Rzgów, 357: Chojne, gm. Sieradz, 358: Wypychów, gm. Buczek, 361: Dymki, gm. Lututów, 362: Chrzastawa, gm. Widawa, 363: Krzyżanów, gm. Wola Krzysztoporska, 366: Drobnice, gm. Osjaków, 367: Kamień, gm. Kleszczów, 370: Wierzbie, gm. Praszka, 371: Dylów Rządowy, gm. Pajęczno, 372: Kocierzowy, gm. Gomunice, 372D: Dziepół, gm. Radomsko, 376: Prusicko, gm. Nowa Brzeźnica, 425: Dąbek, gm. Kłomnice, 575: Pniewo, gm. Bedlno, 580: Świeryż, gm. Łowicz, 701: Czatolin, gm. Łyszkowice, 702: Ruda, gm. Skierniewice, 706: Gzów, gm. Słupia, 707: Turowa Wola, gm. Kowiesy, 710: Kaletnik, gm. Koluszki, 711: Bogusławki, gm. Rawa Mazowiecka, 715: Małecz, gm. Lubochnia, 719: Gazomka, gm. Moszczenice, 720: Dęba, gm. Poświętne, 724: Stoczki, gm. Mniszków, 728: Podlubień, 733: Wąsosz, gm. Fałków, 737: Niedospielin, gm. Wielgomłynny.

⁴ Są to: Chojny, pow. wieruszowski (Chy), Domaniewice, pow. łowicki (D), Gzów, pow. łowicki (G), Popów, pow. łowicki (P), Słupia, pow. skierniewicki (S), Turowa Wola, pow. skierniewicki (TW), Zalew, pow. pabianicki (Z), Lubochnia, pow. tomaszowski (L).

⁵ Przytaczane przykłady, pochodzące ze źródeł opublikowanych, są lokalizowane za pomocą skrótów bibliograficznych (SL, Szym). Przy danych wyekscerpowanych z materiałów rękopiśmiennych podawane są albo skróty nazw miejscowości, z których pochodzą (zob. przypis 4.), albo w przypadku kartoteki *Atlasu gwar polskich* opatrzone są skrótem KAGP. Pełen wykaz punktów atlasowych, położonych na badanym terenie, znajduje się w przypisie 3.

działu' (SL). Przyrostki *-nia*, *-nik* oraz produktywny w gwarach między innymi w tworzeniu nazw pól (por. *żytnisko*, *jęczmienisko*, *pszeniczysko*, *kapuścisko* itp.) sufiks *-isko* intensyfikują znaczenie lokatywne.

Podobny motyw zadecydował o powstaniu wielu odrzeczownikowych formacji należących do kategorii nazw środków czynności. W celu uwydatnienia znaczenia instrumentalnego, do podstaw o realnym znaczeniu narzędzia, dołączane są produktywnie w polszczyźnie [zob. GWJP] sufiksy, tworzące przede wszystkim odczasownikowe derywaty mutacyjne. Model dewerbalnych nazw środków czynności miał niewątpliwy wpływ na powstanie formacji z sufiksami: *-arka*, np.: *gonciarka* obok *gont* 'wąska deseczka do pokrywania dachów' (SL), *-acz*, np.: *kieracz* obok *kierat* 'urządzenie do poruszania maszyn rolniczych za pomocą koni' (Jaros, 2009), *-nik*, np.: *bornik* obok *bor* 'przrząd do wiercenia' (SL), *plachetnik* obok *plachta* 'kawałek tkaniny, z której dawniej się siało' (Jaros, 2009), *sabatnik* obok *sabat* 'piec do pieczenia chleba' (SL, KAGP, Jaros, 2009), *-anka*, np. *luśnianka* obok *luśnia* 'nałożona na koniec osi podpórka kłonicy' (SL, Jaros, 2009), *-aczka*, np.: *krajzaczka* obok *krajzega* 'wielka piła w tartaku, która tnie kilka desek jednocześnie' (Jaros, 2009), *-dło*, np.: *kopydło* obok *kopyto* 'forma drewniana lub metalowa, służąca szewcowi do formowania i szycia butów' (Jaros, 2009). O tym, że przyrostek *-nik* mocniej odczuwany jest przez użytkowników gwary jako wykładnik funkcji instrumentalnej, świadczą przykłady jego rywalizacji z innymi sufiksami, na przykład w derywatach powstałych przez wymianę sufiksów: *wieśnik* obok *wiosło* (SL), czy *młotnik* obok *młotek* (Jaros, 2009).

Trudna do oceny pozostaje funkcja sufiksu *-qtko*, tworzącego w dużej części omawianych gwar⁶ nazwy istot młodych, np. *gąsiątko*, *jagniątko*, *kaczątko*, *kurczątko*, *koźlątko*, *kociątko*, *pisklątko*, *prosiątko*, *szczeniątko* od podstaw na *-ę* (*gęsię*, *jagnię*, *kaczę*, *kurczę*, *koźlę*, *kocię*, *pisklę*, *prosię*, *szczenię*). Na ogół formacje na *-qtko* są rozumiane przez użytkowników gwary jako formy o większym ładunku emocjonalnym, odnoszą je bowiem zazwyczaj do istot młodszych, mniejszych – tuż po urodzeniu, w opozycji do postaci na *-ę*, które niosą ze sobą neutralne znaczenie 'młodego osobnika', por. *pisklontko*⁷, *jak się wylęże*, *gęś jak piżo dostanie* (SL), *ptak ma młode pisklęta* (TW). Budują dla nich parafrazy typu:

⁶ W części północno-wschodniej badanego terenu, znajdującej się pod wpływem dialektu mazowieckiego, formacje na *-qtko*, oznaczające młode osobniki tuż po urodzeniu, tworzone są obecnie wprost od podstawowej nazwy zwierzęcia (np. *gąsiątko* 'młode gęsi' a nie: 'małe gąsię'), zaś nazwy osobników podrosłych powstają za pomocą formantu *-ak*, dając opozycje typu: *kaczątko* – *kaczak*, por. *kacontko to mały kacok* (P).

⁷ Przytoczone konteksty zapisano półfonetycznie.

małe kaczę, małe prosię, małe koźlą, malutkie kocię, małe szczenię, jagniątko to jagnię zaraz po urodzeniu itp. Starsze zapisy wskazują niekiedy na podwójne znaczenie formacji na *-ątko* – neutralne i deminutywne (zob. SL *sv. kurczątko*). Uwzględnienie kontekstów użycia obu form, zwłaszcza zapisanych w ostatnich kilkunastu latach, np. *niech to kociątko zostanie w chałupie* (SL), *dwa kociątka miała małe* (Z), *jagniątko, to się już ładni nie powi* (Z), *były tu u nas szczynięta; szczyniętko małe* (Z), pokazuje, że istnieją, choć niekiedy dość subtelne i nie do końca oczywiste, różnice stylistyczne między obiema formami. K. Kleszczowa, analizując materiał staropolski, w którym wystąpiły podobne pary derywatów, potraktowała formacje na *-ątko* jako tautologiczne wobec ich podstaw, widząc w procesie sufiksacji podkreślenie znaczenia leksykalnego podstawy i wzmocnienie ekspresji [Kleszczowa, 1998, s. 39, 43, por. Taszycki, 1961]. Przy ich powstaniu wskazywała także na przyczyny natury fleksyjnej, związanej z przechodzeniem rzeczowników r. nijakiego psł. deklinacji spółgłoskowej do deklinacji *-o-/-jo-*. Bardzo możliwe, że sufix *-ątko*, również w omawianych gwarach, tworzył pierwotnie synonimiczne wobec podstaw derywaty o ogólnym znaczeniu niedorósłości, o czym świadczą nieliczne przykłady. Z czasem doszło jednak do jego bardziej szczegółowej specjalizacji w zakresie kreowania nazw istot tuż po urodzeniu w opozycji do neutralnych form na *-ę* i podrosłych z formantem *-ak*, co doprowadziło do zastąpienia wcześniejszej pary derywatów typu *cielę – cielak* [Taszycki, 1961, s. 246] triadą: *cielątko – cielę – cielak*.

Na uwagę zasługuje sufix *-ina*, który tworzy w omawianych gwarach synonimiczne do podstaw derywaty o znaczeniu pojedynczego drzewa, np. *jodlina* lub *jedlina* obok *jodła* (Szym, SL), *olszyna* obok *olcha*, *olsza* (SL) *osiczyna* obok *osika*, *osica* (SL), *wierzbina* obok *wierzba* (SL). Występują one w tych samych znaczeniach i podobnych kontekstach (zob. SL). Wyjątkowa obfitość funkcjonujących w gwarach polskich nazw różnego rodzaju roślin, przede wszystkim drzew i krzewów, z formantem *-ina* // *-yna* (zob. także: *brzezina*, *leszczyna*, *orzyszyna* SL) kontynuuje stan staropolski [zob. Kleszczowa, 1996, s. 183]. Autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego* [GHJP, s. 211] uznali znaczenie sufiksu *-ina* w tego typu formacjach jako prymarne wobec równo-brzmiających nazw funkcjonujących w gwarach o znaczeniu zbiorowości, np. *dębina* ‘las dębowy’, *brzezina* ‘las brzozowy’, *olszyna* ‘las, zarośla olchowe’ oraz nazw drewna, np. *sośnina* ‘drewno sosnowe’. Obok nich w omawianych gwarach występują również takie formacje, jak *rogozina* obok *rogózie* ‘roślina rosnąca nad brzegami wód, której pędów używa się do plecenia koszyków’ (SL), *rokicina* obok *rokita* ‘krzew z rodziny wierzbowatych, którego pędy służą do wyrobów koszykarskich’ (SL), *luszczyna* obok *huska* ‘zewnątrzna, sucha

osłonka nasion zbóż lub cebuli' (TW) oraz *łęcina* obok *łęta* 'zwykle w pl., ło-
dygi ziemniaków' (Szym), których znaczenia syngulatywne wyodrębniły się
prawdopodobnie z form liczby mnogiej: *łuszczyny*, *łęciny*, *rogoziny*, *rokiciny*
[zob. Kleszczowa, 1996, s. 178; Grzegorzczkowska-Majewska, 1961, s. 170],
w których zazwyczaj występują.

Inną przyczyną przyłączania sufiksu niewnoszącego do derywatu nowego
sensu, może być dążenie do wyodrębnienia jednego ze znaczeń polisemicz-
nych leksemów podstawowych. Powstałe twory, wydawałoby się, że zbędne
w systemie językowym, porządkują używaną w gwarze leksykę, precyzując
jej zakres używania. Spośród wymienionych przykładów do tego typu dery-
watów tautologicznych należą, np. *kopydło*, którego podstawa *kopyto* ozna-
cza przede wszystkim zakończenie nogi zwierząt kopytnych, a w dalszej ko-
lejności 'drewnianą formę do szycia butów'; *plachetnik* powstały od wyrazu
plachta, dla którego znaczenie instrumentalne, związane z sianiem zboża jest
jednym z wielu, bowiem może służyć także do ścielenia łóżka, do noszenia
trawy lub siana, do przykrywania nóg furmana podczas jazdy wozem, konia
podczas postoju, konstruowania polowej kołyski itp. [zob. SL]; formacja *ga-
dzina* pochodzi od wyrazu *gad*, który może oznaczać zarówno drób (por. *got
idzie do żeru*, *got na podwużu*, *tylę godu mo* SL), jak i wszelkiego rodzaju
szkodniki, robactwo, a także w znaczeniu singularnym przedstawiciela gro-
mady kręgowców o skórze pokrytej łuskami; *łuszczyna* odpowiada tylko jed-
nemu znaczeniu podstawowej *łuski* 'osłonka ziarna lub cebuli', drugie odnosi
się do zewnętrznej warstwy skóry ryb. Innymi przykładami potwierdzającymi
ten mechanizm powstawania derywatów synonimicznych wobec ich podstaw
mogą być formacje *kapica* obok *kapa*, która ma wspólne z formacją sufiksalną
znaczenie 'surowa skóra na bijaku lub dzierzaku cepa' i różniące je, np.: 'na-
rzuta na łóżko', 'okap nad piecem', 'rondo kapelusza' (SL), *iglica* obok *igła*
'sosnowa szpilka na gałęzi' (SL).

Należy zwrócić uwagę, że puste semantycznie sufiksy, których rola polega
na wzmocnieniu realnego znaczenia leksemu, wiążą się z podstawami o szcze-
gólnych cechach. Są to bardzo często rzeczowniki zapożyczone, np. *bor* (z niem.
Bohr), *kierat* (z niem. Kehrrad), *krajzega* (z niem. Kreissäge 'piła tarczowa'),
browar (z niem. Brauerei) lub niejasnego pochodzenia, np. *gont*; należące do
historycznej leksyki, o nieczytelnych dla użytkowników gwary strukturach, np.
barć, *gumno*, *sap*, *kolnia* lub tylko dawnych cechach morfologicznych, np. *trze-
sawa*. Powstanie od nich derywatów synonimicznych za pomocą typowych dla
danej klasy semantycznej wykładników formotwórczych, znanych użytkowni-
kom gwary z serii innych podobnych tworów o wspólnej funkcji kategoriałnej,

powoduje ich urealnienie, wpisanie na nowo w system gwary w formie czytelniejszej, ułatwiającej ich semantyczną identyfikację.

K. Kleszczowa w pracy poświęconej staropolskim kategoriom słowotwórczym zwróciła uwagę na fakt, że „sufiksy jedynie strukturalnie dołączane były przede wszystkim do leksemów jedno- i dwusylabowych” [1998, s. 44], co tłumaczy wyrównaniem liczby ich sylab po zaniku jerów. W tym widzi wyjątkową w polszczyźnie produktywność pustych semantycznie formantów z elementem *-k-*, tworzących zarówno derywaty od obcych podstaw, np. *kubek*, *haftka*, jak i rodzimych, np. *matka*, odgrywających znaczącą rolę w procesie kształtowania się naszego systemu fleksyjnego⁸. W omawianych gwarach, podobnie jak w innych na polskim obszarze etnicznojęzykowym [zob. Cyran, 1977, s. 100–101], dość dużo przykładów formacji tautologicznych charakteryzuje się pustym semantycznie sufiksem *-ak*. Są to przeważnie derywaty od podstaw jednosylabowych, np. *ciemak*, *ćmak* obok *ćma* ‘ciemność’ (SL, TW), *dziobak* obok *dziób*, *głazak* obok *głaz*, *kurak* obok *kur* ‘kogut’, *trepak* obok *trep* ‘but wydłubany w drzewie’ itp. (SL).

Z nieco innych przyczyn powstały w gwarach strukturalne derywaty przymiotnikowe. Wiązanie z przymiotnikami podstawowymi pustych semantycznie sufiksów wiąże się ze wzmocnieniem ich gramatycznej – adiektywnej funkcji. Zarówno źródła historyczne, jak i dialektalne [Karaś, 1959, s. 127–128; Kleszczowa, 2003, s. 35] dostarczają wiele przykładów tworzenia formacji synonimicznych wobec podstaw utworzonych przede wszystkim za pomocą pustego semantycznie sufiksu *-ny*. Przyczyn ich ustalenia należy doszukiwać się w wyjątkowej produktywności, żywotności w polszczyźnie formantu *-ny* – od najdawniejszych czasów po współczesność [zob. Kleszczowa, 2003, s. 35, 161; GWJP, s. 494]. Jako znamieny wykładnik derywatów przymiotnikowych, został wprowadzony do istniejących już leksemów, zwłaszcza tych niepodzielnych słowotwórczo, o zatartej budowie słowotwórczej lub charakteryzujących się niewyrazistym formantem paradygmatycznym *-i/-y*, by wzmocnić ich adiektywny charakter [por. Karaś, 1959, s. 132]. W gwarach Polski centralnej występują obok siebie formacje takie, jak: *biały* – *białny len* (SL, S, D), *gruby* – *grubny* (Krupska-Perek 1988), *gęsto* – *gęstno kasza* (L), *łakomy* – *łakomny człowiek* (SL), *ozime* – *ozimne zboże* (SL), *plone* – *plonne pole* ‘nieurodzajne’ (KAGP), *pszczeli* – *pszczelny miód* (SL, Szym), *syty* – *sytny człowiek* ‘najedzony’ (Chy),

⁸ Chodzi tu przede wszystkim o włączanie do polskiego systemu fleksyjnego derywatów powstałych od obcych podstaw oraz dążenie do jego uproszczenia poprzez zanik deklinacji spółgłoskowej.

szczery – *szczerny* (Szym). Sufiks *-ny* wiąże się także z podstawowymi przyimiotnikami utworzonymi za pomocą innych formantów, np. *-any*: *ceglany* – *ceglanny dom* (SL), *mydlane* – *mydlanne płatki* (Chy), *prosiانو* – *prosianno słoma* (KAGP), *skórzane* – *skórzanne buty* (SL), *słomiany* – *słomianny dach* (SL), *szklany* – *szklanny kubek* (KAGP). Rzadziej w funkcji strukturalnej występują inne sufiksy, np. *-isty*: *ploniste* obok *plone pole* ‘nieurodzajne’ (KAGP), *dolniste* obok *dolne miejsce* ‘nizinne’ (SL, KAGP); *-aty*: *plaskate* obok *plaskie pole* ‘płaskie’ (KAGP, L), *kraśniaty* obok *krasny* (S); *-any*: *konopniano* obok *konopno słoma* (SL, KAGP, B, Chy). Nie tyle wzmacniają one adiektywny charakter formacji, co podkreślają ich funkcję – charakteryzującą określaną desygnat.

W omawianych gwarach zanotowano także słowotwórcze formacje tautologiczne powstałe za pomocą sufiksu *-ki*. Jest to formant, który pewną żywotność zachował tylko w gwarach [por. Kleszczowa, 2003, s. 98], tworząc w nich przede wszystkim ekspresywa, np. *daleczki* ‘hipoc. od daleki’ (SL), *dłużki*, *dluczki* ‘intens. od długi’ (SGP, SL), *tyćki* ‘od *tyci*, bardzo mały’, *tylki* ‘od *tyli*, tak wielki’ [zob. Cyran, 1977, s. 107]. Materiał pochodzący z gwar Polski centralnej dowodzi funkcjonowania w nich formy *całki* obok *cały dzień* (SL). Znaczenia oraz konteksty nie potwierdzają jej ekspresywnego charakteru. O tym że sufiks *-ki* może nie wnosić do podstawy żadnego nowego znaczenia świadczą inne formy występujące w gwarach sieradzkich: *kobiecki* obok *kobiocy*, *kmiecki* obok *kmiocy* [zob. Krupska-Perek, 1988].

Wykorzystanie przykładów o podobnej chronologii występowania w mowie mieszkańców wsi badanego terenu, posłużyło do wskazania przyczyn ich powstania i warunków funkcjonowania. Należy zauważyć, że proces kreacji rzeczownikowych i przyimiotnikowych formacji tożsamy wobec wyrazów motywujących nie jest jednolity, warunkuje je często kilka czynników jednocześnie, czasami o różnym charakterze. Przy ich powstaniu wykorzystuje się różne techniki derywacyjne, o których wyborze decyduje między innymi jakość podstaw, ich cechy morfologiczne i prozodyczne oraz pochodzenie (obce lub rodzime). Występowanie w gwarach derywatów synonimicznych wobec ich podstaw łączy się przede wszystkim z heterogenicznym charakterem ludowej leksyki motywowanej. Gwary przechowują w dużej mierze słownictwo archaiczne, które funkcjonuje obok leksyki pochodzącej z języka ogólnopolskiego, mającego wpływ na kształtowanie się ludowych odmian polszczyzny na każdym etapie jego rozwoju. Różny czas ustalania się w gwarach słownictwa motywowanego implikuje między innymi zjawisko rywalizacji formantów. Proces stabilizowania się ich funkcji znaczeniowej ma z kolei odzwierciedlenie w zjawisku synonimii słowotwórczej, w tym również powstawaniu derywatów tau-

tologicznych za pomocą wykładników mocniej naznaczonych kategoriałnością o charakterze semantycznym (np. w odniesieniu do nazw miejsc czy środków czynności) i/lub gramatycznym (np. w przymiotnikach), zazwyczaj produktywnych w zakresie tworzenia konkretnych klas wyrazów. Niewątpliwie pewną rolę w powstaniu derywatów synonimicznych wobec swoich podstaw odegrało również dążenie do precyzji w zakresie oddawania za pomocą środków językowych poszczególnych znaczeń leksemów polisemicznych (np. *kopyto* – *kopydło*) lub pożyczek obcojęzycznych (por. *bornik* – *bor*), w których dodany formant mocniej wskazuje na pełnioną przez nazywany desygnat funkcję. Należy podkreślić, że w tworzeniu derywatów tożsamościowych znaczący wpływ miało zjawisko analogii słowotwórczej, które widać np. w rezultatach naśladowania odczasownikowych nazw narzędzi z formantami *-arka*, *-acz*, *-aczka*, *-nik* (por. odrzeczownikowe: *gonciarka*, *kieracz*, *krajaczka*, *plachetnik*). Zauważone zmiany w zakresie pojmowania prymarnie tautologicznych derywatów okazały się niewielkie, dotyczą właściwie jednego typu słowotwórczego, sufiksu *-ątko* i wiążą się z modyfikacją znaczenia tworzonych za jego pomocą formacji.

Obserwacja funkcjonujących w gwarach tautologicznych struktur słowotwórczych, odkrywanie przyczyn ich kreacji i – w miarę możliwości – zmian w zakresie ich pojmowania przez użytkowników gwary, mogą być interesujące w kontekście szerszego problemu redundacji w systemie słowotwórczym, która cechuje nie tylko ludowe odmiany polszczyzny.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

- GHJP – KLEMENSIEWICZ Zenon, LEHR-SPLAWIŃSKI Tadeusz, URBAŃCZYK Stanisław, 1965, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- GWJP – GRZEGORCZYKOWA Renata, LASKOWSKI Ryszard, WRÓBEL Henryk, red., 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- KAGP – kartoteka *Atlasu gwar polskich*.
- SL – DEJNA Karol, 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, (A–B) 1974, 20, s. 189–277; (C–D), 1975, 21, s. 135–290; tegoż: *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” (E–J) 1976, 22, s. 135–268; (K), 1977, 23, s. 147–290; (L–M) 1978, 24, s. 149–274; (N–Ó), 1979,

25, s. 123–276; (Pa–Por) 1980, 26, s. 117–257; (Pos–R), 1981, 27, s. 129–281; (Sa–Sy) 1982, 28, s. 119–261; (Sz–U) 1983, 29, s. 83–233; (W), 1984, 30, s. 91–213; (Z–Ż), 1985, 31, s. 143–265.

Szym – SZYMCZAK Mieczysław, 1962–1973, Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączycyckim, cz. 1–8, Ossolineum – Wydawnictwo PAN, Wrocław.

BIBLIOGRAFIA

- CHLUDZIŃSKA-ŚWIĄTECKA Jadwiga, 1972, Budowa słowotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur, „Prace Filologiczne”, 22, s. 159–289.
- CHLUDZIŃSKA-ŚWIĄTECKA Jadwiga, 1956, Przymiotniki w gwarach Warmii i Mazur (Uwagi słowotwórczo-semantyczne), „Poradnik Językowy”, 1, s. 21–27.
- CYRAN Władysław, 1977, Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- DEJNA Karol, 1994, Atlas polskich innowacji dialektalnych, PWN, Warszawa–Łódź.
- DEJNA Karol, 1998, Gwara i jej stosunek do innych odmian języka ogólnonarodowego, w: Sławomir Gala, red., Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 13–22.
- EJSMUNT-WIECZOREK Izabela, 2011, Derywaty czasownikowe w gwarach południowomazowieckich na tle odpowiedników innogwarowych, *Primum Verbum*, Łódź.
- EJSMUNT-WIECZOREK Izabela, 2016, Tautologia przedrostków werbalnych w gwarach, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 63, s. 5–16.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, PUZYNNINA Jadwiga, 1979, Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA-MAJEWSKA Renata, 1961, Kształtowanie się funkcji znaczeniowych sufiksu *-ina*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 20, s. 163–172.
- JANOWSKA Aleksandra, 2003, O tautologicznych derywatach czasownikowych w staropolszczyźnie, w: Krystyna Kleszczowa, Joanna Sobczykowa, red., Śląskie studia lingwistyczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 151–156.

- JANOWSKA Aleksandra, PASTUCHOWA Magdalena, 2005, Słowotwórstwo czasowników staropolskich, Universitas, Kraków.
- JAROS Irena, 2009, Nazwy środków czynności w gwarach łączyczo-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA Iwona, 2005, Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki, Wydawnictwo TOP KURIER, Toruń.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA Iwona, 2007, Kilka uwag o derywatach tautologicznych, w: Iwona Kaproń-Charzyńska, red., Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 227–234.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA Iwona, 2011, Funkcja stylistyczna formantów słowotwórczych. Zarys problematyki, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 46, s. 57–69.
- KAPROŃ-CHARZYŃSKA Iwona, 2014, Pragmatyczne aspekty słowotwórstwa. Funkcja ekspresywna i poetycka, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- KARAŚ Mieczysław, 1959, O strukturach słowotwórczych typu *bialny, który* w języku polskim, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 18, s. 113–135.
- KASZEWSKI Marek, 2015, Problem derywacji tautologicznej w obrębie kategorii pojęciowej *nomina instrumenti* w polszczyźnie XVI w., „Język Polski”, 95, z. 4, s. 342–353.
- KLESZCZOWA Krystyna, 1996, Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- KLESZCZOWA Krystyna, 1998, Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- KLESZCZOWA Krystyna, 2003, Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- KRUPSKA-PEREK Anna, 1988, Ludowe cechy słowotwórstwa przymiotników w gwarach centralnej Polski, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 34, s. 97–103.
- KURDYŁA Tomasz, 2002, Luksus słowotwórczy, czyli o tzw. derywatach tautologicznych i funkcjach tworzących je formantów, „Język Polski”, 83, z. 3, s. 178–187.

- KURDYŁA Tomasz, 2011, Jeszcze o derywatach tautologicznych, „LingVaria”, 6, s. 85–92.
- KURDYŁA Tomasz, 2015, Pragmatyka w klasyfikacji słowotwórczej rzeczownika, „LingVaria”, 1, s. 61–79.
- MICHALEWSKI Kazimierz, 2001, Dyskusyjne problemy słowotwórstwa opisowego, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, 46, s. 81–89.
- NAGÓRKO Alicja, 2003, Zarys gramatyki polskiej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- NAGÓRKO Alicja, 2004, Wstęp, w: Alicja Nagórko, Marek Łaziński, Hanna Burkhardt, Dystynktywny słownik synonimów, Universitas, Kraków, s. VII–XLV.
- PASTUCHOWA Magdalena, 1994, O pewnej funkcji sufiksu *-ek* w staropolszczyźnie, „Prace Językoznawcze. Studia Historycznojęzykowe”, 22, red. Alina Kowalska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 78–84.
- POMIANOWSKA Wanda, 1963, Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- PUZYNINA Jadwiga, 1978, O relacjach derywatów do ich podstaw i peryfraz słowotwórczych, „Poradnik Językowy”, 3, s. 93–98.
- TASZYCKI Witold, 1961, Powstanie i rozwój rzeczowników typu *cielak*, w: tegoż, Rozprawy i studia polonistyczne, t. 2, Dialektologia historyczna i problem pochodzenia języka literackiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków–Warszawa, s. 236–248.

Irena Jaros

RÓŻNE OBLICZA TAUTOLOGII SŁOWOTWÓRCZEJ W POLSKICH GWARACH

Streszczenie

W oparciu o materiał językowy, pochodzący z gwar Polski centralnej, zostało omówione zagadnienie tautologii słowotwórczej występujące wśród rzeczowników i przymiotników. Wskazano różne przyczyny tego zjawiska o charakterze gramatycznym (słowotwórcze i fleksyjne), związane z kształtowaniem się funkcji semantycznej poszczególnych formantów (np. tworzących nazwy miejsc i środków czynności), ich produktywnością (np. przymiotnikowy sufiks *-ny*), oraz wpływem na bardziej wyraźną funkcję kategoryjną derywatów (por. *bornik*, *gonciarka*, *kopydło*). Zauważono zmiany w zakresie pojmowania prymarnie tautologicznych derywatów, które wiążą się z modyfikacją znaczenia tworzonych za jego pomocą formacji (np. *gąsiątko* – *gąsię*).

VARIOUS FORMS OF DERIVATIONAL TAUTOLOGY
IN POLISH DIALECTS

Summary

The author examined the issue of a derivational tautology of nouns and adjectives on examples from the dialects of Central Poland. Various causes of this phenomenon of a grammatical (derivational and flectional) character were indicated. Some of them were connected with shaping of semantic function of individual formants (e.g. those forming names of places and activity instruments), other with their productivity (e.g. adjective suffix *-ny*) and also with their influence on more distinct categorial function of derivatives (cf. *bornik*, *gonciarka*, *kopydło*). Some changes were observed in recognizing originally tautological derivatives that are connected with the modification of meaning of words formed with their help (e.g. *gąsiątko* – *gąsię*).